

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії

КОНСТИТУЦІЯ ГЕТЬМАНА П. ОРЛИКА

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

з дисципліни

“ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Харків – 2014

Методичні вказівки розглянуто і рекомендовано до друку
на засіданні кафедри історії 11 лютого 2014 р., протокол № 7.

Видання підготовлено відповідно до робочої програми курсу, є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія України».

Методичні вказівки спрямовані на допомогу студентам у вивченні обставин виникнення та ідейних основ Конституції 1710 р.; політико-філософських і правових аспектів змісту документа; його значення у контексті вітчизняної та європейської історії нового і новітнього часу та ін.

Рекомендується для студентів академії всіх напрямків підготовки денної форми навчання.

Укладачі:

проф. О.П. Гужва,
доценти В.М. Щербак,
Л.М. Близнюк,
Т.М. Саламатіна,
О.О. Литвиненко,
Г.Ф. Арбузов,
К.Е. Колісник,
старш. викл. І.В. Толстов

Рецензент

декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди,
д-р філ. наук, професор С.В. Бережна

КОНСТИТУЦІЯ ГЕТЬМАНА П. ОРЛИКА

Методичні вказівки з дисципліни

“ІСТОРИЯ УКРАЇНИ”

Відповідальний за випуск Гужва О.П..

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 14.04.14 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,75. Тираж 25. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Українська державна академія залізничного транспорту

Навчально-науковий центр гуманітарної освіти

Кафедра історії

Конституція гетьмана П. Орлика

Методичні вказівки
з дисципліни “Історія України”
для студентів денної форми навчання

Харків 2014

Методичні вказівки розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії 11 лютого 2014 р., протокол № 7.

Видання підготовлено відповідно до робочої програми курсу, є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія України».

Методичні вказівки спрямовані на допомогу студентам у вивченні обставин виникнення та ідейних основ Конституції 1710 р.; політико-філософських і правових аспектів змісту документа; його значення у контексті вітчизняної та європейської історії нового і новітнього часу та ін.

Рекомендується для студентів академії всіх напрямків підготовки денної форми навчання.

Укладачі:

проф. О.П. Гужва,
доценти В.М. Щербак
О.М. Близнюк
Т.М. Саламатіна
О.О. Литвиненко
Г.Ф. Арбузов
К.Е. Колісник
старш. викл. І.В. Толстов

Рецензент

декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор філософських наук, професор С.В. Бережна

ЗМІСТ

	Вступ	4
1	Конституція Пилипа Орлика як одне з визначних досягнень нового часу	5
2	«Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького» – пам’ятка політико-філософської та правової думки України	9
3	Боротьба гетьмана П. Орлика за українську державність у 1710-1742 рр.	26
	Запитання та завдання для самоконтролю	32
	Список літератури	33

ВСТУП

Після укладення Переяславської угоди доля української державності вирішувалась у взаємовідносинах України і Росії. Тогочасна українська політична думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави; особливо виразно це вдалося зробити Пилипу Орлику.

Поразка шведсько-українських військ у Полтавській битві 1709 р. примусила емігрувати І. Мазепу і значну частину козацької старшини. Після смерті гетьмана козацька рада 5 (16) квітня 1710 р. обирає гетьманом в еміграції П. Орлика, постать якого займає особливе місце серед борців за українську державницьку ідею. Між гетьманом, старшиною та козаками-емігрантами було укладено угоду – «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького», яка стала своєрідним маніфестом державної волі українського народу перед усім цивілізованим світом. Це була перша пам'ятка української політико-правової думки, в якій гармонійно поєднувалися інтереси гетьмана, старшини як провідної верстви суспільства і козацтва як військової сили, відображалися права і вольності українського народу в козацькій державі.

В курсі історії України питання, пов'язані з Конституцією П. Орлика, розглядаються в темі «Україна наприкінці XVII – XVIII ст.». Вивчаючи цей документ, слід звернути увагу на його важливу особливість: у Конституції здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави. Тому пам'ятка, створена П. Орликом і його однодумцями, є джерелом вивчення не тільки історії України, а й розвитку української політичної, філософської та правової думки, становлення української літературної мови.

Методичні вказівки спрямовані на допомогу студентам у засвоєнні низки питань, пов'язаних з Конституцією 1710 р.:

- обставини виникнення та ідейні основи документа;
- політико-філософські та правові аспекти змісту пам'ятки;
- значення Конституції у контексті вітчизняної та європейської історії нового і новітнього часу;
- боротьба гетьмана П. Орлика за українську державність у

1710-1742 pp. та ін.

1 «КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА» ЯК ОДНЕ З ВИЗНАЧНИХ ДОСЯГНЕНЬ НОВОГО ЧАСУ

Чим складнішим уявляється прийдешнє в житті нашої країни, тим необхіднішим є вивчення його з позицій усього історичного контексту. Така специфіка взагалі новітньої історії, що потребує від науковців усе більшої уваги до процесу змін наукових парадигм, які мають на меті аналіз історії в її багато-вимірності. Може, тому сьогоднішня в усій світовій історії огортається вимірами часу, що йдуть від далекого минулого. Людство прагне знайти витoki та порогові зони минулого, надати давній міфології, її окремим сюжетам, ознак достовірності. Шукаємо Гіперборею, Арату, країну Аріїв, часто-густо не звертаючи увагу на перетини шляхів людської історії, бо не припускаємо їх у своїй уяві. Не припускаємо здебільшого фактора всезагального людського існування, яке, між іншим, засвідчується спробами осягнути картину буття в її цілісності, що відображають у собі історико-культурні документи, до яких належить і «Конституція Пилипа Орлика».

Сподвижник гетьмана Мазепи Пилип Орлик своєю діяльністю дав новий поштовх до пошуків незалежності країни, не минаючи тих гострих моментів, що засвідчували ворожнечу різних етносів, різних країн, різних вірувань та світобачень. Порівняння безпосередньо історичних ситуацій початку вісімнадцятого століття з початком двадцять першого століття дає змогу визнати те, що певні суспільні протиріччя виявилися спростованими. Перш за все в геополітичному просторі змінився характер відносин між державами, які є сусідніми з Україною. Про відносини можна говорити, що вони є толерантними, творчими, перспективними, налаштованими на пошуки злагоди й порозуміння.

Україна доводить упродовж історії свій величезний потенціал як європейської держави в різних сферах життєдіяльності: вона є центром науки, освіти, мистецтва, культури. Її сьогодні випускники вищих навчальних закладів України навчаються в університетах західної Європи та Америки. Продовжується взаємообмін спеціалістами, що сприяє розвитку науково-освітніх та культурних центрів.

Конституція Пилипа Орлика дає уявлення про рішучі зміни, які відбуваються впродовж нового часу історії. Це була доба, сповнена драматизму та протиріч у самому українському суспільстві, коли відбувався процес розшарування на верстви, також це був час, на який припадає загострена геополітична ситуація, викликана характером взаємозв'язків України з різними державами: Швецією, Польщею, Росією та Туреччиною.

Нова доба піднесла на політичній арені яскраві особистості вінценосців і простих людей, вона створила уявлення про світ, де має правити розум, але ж вона таки вказала на непримиренність протиріч, що викликали радикальні соціальні зміни, й наявність конфліктів, більшість з яких було вгамовано в історичній перспективі. Історія вчить людей шукати злагоди й порозуміння.

Конституція Пилипа Орлика передбачала та засвідчувала у своїх основних положеннях-універсалах прагнення титульної нації українців створити Україну як незалежну державу. Це прагнення відстоювалось упродовж віків зусиллями багатьох поколінь. Варто вказати на козацтво, що народжується наприкінці XV ст., створює в середині XVI ст. Запорозьку Січ і стає керівником і основною рушійною силою національно-визвольної війни 1648-1676 рр. Саме у вирі боротьби за незалежність зростала самосвідомість народу, здатного прокладати свій шлях до незалежності та суверенітету.

Важливу роль у духовному та політичному русі відіграють у цей час братські школи, колегіуми, академії. Україна розвивалася відповідно до вимог часу, як це було під час національно-визвольних війн у європейських країнах. Цікавою видається паралель з Італією, що боролась за свою незалежність від часів Данте, тобто доби Проторенесансу, до кінця XIX століття, часів Верді, на який припадає визначний духовно-політичний рух Рінашіменто, боротьба карбонаріїв.

Новий час відкрив нові горизонти у розвитку наук, мистецтв. Він висунув людину нової формації, яка вважала себе громадянином світу, яким був, зокрема, Григорій Савич Сковорода (1722-1794). Сковорода створив учення, що й сьогодні знаходить своє визнання в Україні та за її межами. Великий український філософ-просвітитель вважав, що сенс буття полягає у щасті та злагоді поміж людьми. Разом із цією думкою, зрощеною Сковородою, зростає і його пророцтво: “Мы сотворим Свѣт лучшій. Созіждем День

веселійшій” (“Потоп Змін”).

У більшості європейських країн ХІХ століття проходить під знаком соціальних революцій, причиною яких стала криза, що позначилася на всіх сферах суспільного буття. Криза долалася реформами, розвитком освіти, розширенням зв'язків з іншими країнами. Так, у новостворених Київському та Харківському університетах більшість викладачів становили іноземці. Промисловість також розвивалась за рахунок іноземного капіталу.

Нові геополітичні умови у другій половині ХІХ століття диктували необхідність проведення реформ: земської, судової, військової, фінансової, освітньої та інших. Реформи проводилися в межах російської імперії, до складу якої входила й більшість українських земель. Інші належали до території Австро-Угорщини та Румунії. У ХІХ столітті в Україні ускладнилась соціальна структура суспільства, виникли нові соціальні стани: пролетаріат, буржуазія, інтелігенція. Так само, як у Франції після липневої революції 1830 р., що поновлювала владу короля, інтелігенція належала до буржуазії, як і заможні пролетарі.

Саме в ХІХ столітті складається ситуація, коли різні історичні часові площини зустрічаються і впливають одна на одну. Ще існує культура українського села, разом з віковими звичаями, устроєм, стосунками між людьми, миловидними куточками природи. Поступово ця культура витісняється дріб'язковою, брудною атмосферою міст, яка поглинає надії трударів, позбавляє їх права на існування. Антагонізми загострюються. Поруч з революціонерами виступають нігілісти. Соціальна напруга ще більше зростає через втручання тих сил, які формуються й поширюються разом із масонством. Метою останнього, яким керують з-за кордону, є зміна державного ладу в імперії, власна державницька вертикаль, руйнація віри, етики та моралі, духовної єдності суспільства. Варто мати це на увазі при вивченні історії України ХІХ – початку ХХ століть, яку не оминуло лихо соціально-політичних змін та соціально-політичної напруги, що загострилися в період Першої світової війни, більшовицького перевороту та громадянської війни. Україна розділила долю всіх країн, втягнених у світову бійню.

Усе ХХ століття йде під знаком поновлення демократичних сил, об'єднання суспільства в умовах тоталітарної політичної системи. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, поклавши початок відродження незалежності України. 24 серпня 1991 р. було прийнято Акт проголошення незалежності України. УРСР перестала існувати. На геополітичній карті світу з'явилася нова самостійна держава Україна. Конституція України прийнята 28 червня 1996 р. Сьогодні Україна визнана усіма державами світу й поступово стає повноправним членом європейської та світової спільноти.

Утім, у новітній час історії розкривається новий вузол протиріч стосовно вибору подальшого шляху української держави в пошуках незалежності та збереження загальнолюдських цінностей, проголошених у Конституції.

У новітню добу залишається потреба в пошуках змін, які вносяться до існуючих конституцій у багатьох країнах світу, не становить винятку й Україна. Новітня доба вимагає розуміння процесів, що відбуваються у різних сферах буття. Вміти донести багатовимірність та складність сучасної картини світу та самого буття — завдання, яке стоїть разом і перед науковцями, і перед викладачами. Конституція Пилипа Орлика постає як одне з визначних досягнень нового часу історії, вона й зараз залишається важливим культурно-історичним документом, який витримує порівняння з сучасними конституціями.

2 «ПАКТИ І КОНСТИТУЦІЇ ЗАКОНІВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО» – ПАМ'ЯТКА ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ТА ПРАВОВОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Вивчення «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорізького» слід починати зі з'ясування *історичних обставин* виникнення пам'ятки. Саме ці обставини обумовили назву, зміст, форму втілення, призначення документа. Для розуміння умов виникнення конституції важливо врахувати особливості суспільно-політичної ситуації в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Вони були створені дією низки внутрішніх і зовнішніх факторів:

- досвід багаторічного виснажливого протиборства Речі Посполитої та Козацької України, що протягом другої половини XVII ст. переконливо доводив ненадійність підтримки українських інтересів з боку Москви, Бахчисараю і Стамбула;

- соціальний і політичний розкол в українському суспільстві, який почався ще в часи Руїни та значно посилювався на рубежі XVII-XVIII ст. Відверто прохляхетська політика гетьмана І. Мазепи, спрямована на перетворення козацької старшини на генерацію дворянства з відповідними правами і привілеями, титулами і земельними володіннями, викликала досить широке незадоволення серед низів суспільства. Окремі заходи гетьмана із захисту рядового козацтва, селянства й міщанства не змогли згуртувати українське населення, і підтримки народу І. Мазепа не мав;

- суперечності між владою гетьмана, яка об'єктивно тяжіла до монархізму, і старшинською верхівкою, що намагалася посилити свій вплив і схилилася до республікансько-олігархічної форми правління. Ця обставина викликала недовіру сторін, взаємні скарги і доноси до Петербурга, внутрішнє протистояння, унеможлиблювала єдність дій володаря булави і старшини;

- анархізація Запорізької Січі, що посилювалася внаслідок постійного протистояння з гетьманською владою;

- зміна українсько-російських відносин на початку XVIII ст., коли Петро I розгорнув широку програму реформ, спрямованих на перетворення Росії в новітню імперію, виношував плани повної

ліквідації козацького устрою України. Така політика загрожувала вже не частковою, як було до того, а цілковитою ліквідацією автономії Гетьманщини;

- цю загрозу посилила Північна війна Росії зі Швецією за гегемонію у Прибалтиці та Східній Європі. Війна виснажувала людські й матеріальні ресурси України, але головним було те, що перемога Росії прискорювала її імперське реформування, де вже не було місця українській автономії. За успіху шведів Україна дісталася б їх польському союзнику С. Лещинському як воєнний трофей – отже, без усяких прав. Єдиним виходом із такої ситуації могло б стати перетворення України на рівноправного союзника однієї зі сторін. Росія Україну таким союзником не визнавала (про це свідчила вся політика царизму щодо неї). Швеція – могла визнати, бо не мала в Україні територіальних та релігійних інтересів і була зацікавлена в ослабленні Росії. Виходячи з цих обставин, І. Мазепа у 1706 р. почав переговори з польськими союзниками шведського короля;

- провал повстання І. Мазепи посилив розкол українського суспільства, пришвидшив урізання прав Гетьманщини, гетьманом якої царською волею, всупереч козацькій традиції, було призначено І. Скоропадського;

- після поразки шведів під Полтавою прибічники І. Мазепи (значна частина старшини, певна кількість реєстровців і низове козацтво на чолі з К. Гордієнком) вимушені були діяти в еміграції. Ситуацію ускладнила смерть гетьмана в серпні 1709 р.;

- загострювалися стосунки в таборі українських емігрантів, особливо серед запорожців. Боротьба за спадок І. Мазепи, яка явно затягувалася, загрожувала перерости в стадію внутрішнього розбрату, адже йшлося не тільки про особисті кошти, а і про утримання війська.

Отже, нові виклики реально загрожували знищенням автономії України. У цих умовах представники української правлячої еліти, для яких перемога Петра І унеможливила безпосередню активну участь у політичному житті Гетьманщини, повинні були знайти рішення, що могли визначити не лише долю сучасного подіям покоління, а й усю подальшу перспективу української державності. За таких обставин генеральний писар П. Орлик після довгих

роздумів погоджується прийняти гетьманську булаву.

Чому саме П. Орлик став лідером української політичної еміграції, автором конституції? Для відповіді на це запитання студенту слід ознайомитися з *основними віхами біографії* новообраного гетьмана.

Пилипу Орлику (1672–1742 рр.) судилося стати першим в українській історії політичним емігрантом. Його багатолітнє служіння Україні вражає, бо ця країна була названою, а не рідною матір'ю гетьмана. Коріння П. Орлика тяглося з чеського баронського роду Орликів, одна гілка якого під час Гуситських воєн XV ст. емігрувала до Польщі, а звідти з часом перемістилася у Західну Білорусь. Саме тут у с. Косуті (сучасна Гродненська область) 21 жовтня 1672 р. народився майбутній гетьман. Середню освіту Пилип здобув у Віленській єзуїтській колегії, а для продовження навчання помандрував до Києво-Могилянської академії, яку закінчив у 1694 р. В академії він звернув на себе увагу професора філософії, майбутнього місцеблюстителя патріаршого престолу С. Яворського. За рекомендацією професора у 1693 р. обійняв посаду секретаря канцелярії Київського митрополита, а згодом почав працювати в Батурині в Генеральній Військовій Канцелярії, свого роду кабінеті міністрів Козацької держави.

На освіченого шляхтича-канцеляриста швидко звернув увагу І. Мазепа, і невдовзі П. Орлик починає стрімко підніматися щаблями гетьманської адміністрації: старший військовий канцелярист, потім регент (управитель) справами. Він належав до нової формації Мазепиних співробітників, не зв'язаний з родовою старшиною (крім шлюбу з дочкою полтавського полковника Герцика) і всім був зобов'язаний своїм здібностям та гетьманській ласці. Шведський історик А. Єнсен писав про Орлика: «...Який патріотизм, яка енергія, а освіта! Він міг бути канцлером великої імперії, не те що гетьманським писарем у козаків. Що мене вражає, це його великий інтелект...».

У 1706 р. П. Орлик займає одну з найвищих посад – генерального писаря Війська Запорізького. Генеральні писарі традиційно стояли найближче до гетьмана, оскільки були втаємничені в найделікатніші справи внутрішньої і зовнішньої політики. Не став винятком з цього правила й Орлик: йому одному Мазепа довіряв свої плани, перед ним виголосив клятву про

безкорисливість своїх намірів і взяв з нього взаємну присягу на вірність. З 1708-1709 рр. П. Орлик разом з гетьманом намагався створити за участю східноєвропейських держав та Швеції антимосковську коаліцію, яка стала б гарантом політичної незалежності України. Опинившись в еміграції після поразки повстання і смерті І. Мазепи, саме П. Орлик вперто, хоч і безуспішно відстоював інтереси війська в суперечках за гетьманську скарбницю.

При обранні на гетьманування у квітні 1710 р. П. Орлик зважується ще на один, нетиповий для попередньої української політичної практики крок – узаконити умови свого перебування на гетьманській посаді шляхом укладання «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорізького». Цей документ був спрямований на створення надійної соціальної опори для боротьби за українську державність та об'єднання в її межах усіх українських земель, виводив на законодавчо закріплений рівень усю систему політичної та суспільної організації України.

Слід зауважити, що пам'ятка, яка вивчається, відома під *різними назвами*. Повна її назва – «Пакти і конституції законів та вольностей Війська Запорізького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, в Бендерах». Цей документ відомий також під назвами «Договір і постанова між Гетьманом Орликом і Військом Запорізьким в 1710 році», «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького між Пилипом Орликом і між старшиною, полковниками, а також Військом Запорізьким», «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорізького...», «Правовий уклад та конституції законів та вольностей Війська Запорізького та угоди...» тощо. Частіше вживається скорочена назва – Конституція Пилипа Орлика. Однак всі ці видозміни назв не торкаються основного змісту пам'ятки.

Зверніть увагу, що від самого початку документ під назвою «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорізького» існував у двох ідентичних примірниках, складених *староукраїнською та латинською мовами* (скорочена назва акта латиною – «Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus

zaporoviensis»).

Україномовний оригінал Конституції було віднайдено у Російському державному архіві давніх актів співробітниками Центрального державного історичного архіву України у 2008 р. Віднайдений комплекс документів включає оригінальний текст Конституції староукраїнською мовою, а також оригінальний підтверджувальний диплом Карла XII на обрання П. Орлика гетьманом. Автентичність цих документів підтверджується власноручним підписом гетьмана П. Орлика та печаткою Війська Запорозького на рожевому воску з червоною стрічкою, а також власноручним підписом шведського короля Карла XII на підтверджувальному дипломі і місцем, де раніше була королівська печатка, що, на жаль, не збереглася. Текст Конституції підготовлений до видання і опублікований у жовтні 2010 р. у часописі «Архіви України», № 3-4. Також його вміщено до повного академічного видання Конституції.

У 2009 р. київський історик О. Алфьоров виявив у Російському державному архіві давніх актів копію Конституції, яку було зроблено у першій чверті XIX ст. з метою публікації Д. М. Бантишом-Каменським. Копію цього архівного документа Алфьоров передав до Музею гетьманства у Києві. У 2010 р. Алфьоров випустив цю копію друком, причому у передмові звернув увагу читачів на те, що у виданні представлено копію, але завдяки неувважності журналістів, що освітлювали подію, знахідку Алфьорова у пресі неодноразово було представлено, як віднайдення оригіналу Конституції.

Латиномовна копія XVIII століття зберігається в Національному архіві Швеції. До архіву документ потрапив після розкопок на сільськогосподарських угіддях. Його знайшли у глиняному горщику, згорнутим у сувій. На думку шведських учених, документ переписав П. Орлик для вручення дипломатам європейських держав. Його готували для транспортування, але через певні обставини закопали.

Які *мовні особливості* мають «Пакти й Конституція» П. Орлика? Серед пам'яток української мови XVIII ст. цей документ посідає визначне місце. Хоча й писана староукраїнською книжною мовою, пам'ятка не позбавлена живомовних елементів.

Творці пам'ятки були освіченими, творчими людьми, які добре володіли словом, ораторським мистецтвом і були обдаровані письменницьким хистом. Підтвердження цього знаходимо не тільки в преамбулі, а й в усьому тексті. Автори люблять звичайні означення, епітети (нерідко по два й більше), часто використовують метафори, вживають попарно по два близькі чи неблизькі за семантикою дієслова та іменники, застосовують протиставлення, залучають фразеологізми.

Кому належить *авторство Конституції*? До другої половини ХХ ст. прямих свідчень про авторів пам'ятки не було знайдено. Знаний історик-емігрант І. Борщак у бібліотеці-архіві розташованого на сході Франції замку Денвіль, виявив копію скороченого латинського тексту «Договорів і постанов...», зроблену сином гетьмана Григором. У ній містилася важлива інформація, що стосується історії складання тексту пам'ятки. Гетьман П. Орлик писав: «Я один зложив найбільшу частину договору й зредагував цілий договір. Я зложив це за певним планом... Поміж особами, що обмірковували точки цього документа, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Максимович, Іваненко, Карпенко і деякі прізвища я вже не пригадую за давністю часу, але були зі мною на нарадах люди світського і духовного стану та численні знатні особи, що відвезли наші рішення на Україну... Над цим ми працювали більше місяця».

Слід зауважити, що сам П. Орлик і більшість названих старшин були вихідцями із киево-могилянського освітнього середовища.

Цікавим є питання про *ідейні основи Конституції*. В якій мірі ідеї, втілені в нормах тексту документа, належать власне П. Орлику та його найближчому оточенню? Яким був вплив ідей філософів і правників Західної Європи?

На думку українського історика В.А. Смолія, саме інтелектуальний багаж Києво-Могилянської академії став ідейною основою для козацької старшини другої половини XVII – початку XVIII ст. Професура академії регулярно ретранслявала та продукувала передові для свого часу політико-правові ідеї, що ґрунтувалися на поширених у тогочасній Європі концепціях природного стану та природного права, договірного характеру походження суспільства та держави, теоріях поділу влади та

конституційного обмеження абсолютистської форми правління тощо.

Ідея щодо розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову належить великому французькому мислителю та юристу Монтеск'є, який у своїх філософсько-епістолярних працях гостро критикував порядки абсолютистської Франції. Якщо ж подивитися на історичні витoki теорії Монтеск'є, то вони беруть початок у поглядах левелерів (англ. *leveler* – зрівняльники). Дж. Локк (1632 – 1704) розгорнув їх: законодавча влада (парламент), виконавча (король), федеральна (король). Владу короля було поширено на вирішення питань війни, миру, зовнішньої політики. У такій конструкції король мав би дві з трьох владних функцій, а про судову владу згадки немає взагалі.

Цивілізований світ сприйняв як ідеальну ту конфігурацію устрою державної влади, яку приписують Монтеск'є, з поділом на функціонально автономні інститути: парламент – уряд – суд. Але чи були погляди Монтеск'є цілком оригінальними? І тут ми знову повертаємося до Конституції, ухваленої в 1710 р. представницькими зборами українського козацтва. Надати перевагу Монтеск'є не можна вже з тієї простої причини, що він народився в 1689 р., тобто в 1710 р. мав двадцять один рік і лише почав працювати адвокатом після здобуття університетської юридичної освіти. Філософські праці з викладом ідеї поділу влади він почав друкувати тільки згодом («Перські листи» – 1721, «Роздуми про причини величі та падіння римлян» – 1734, «Про дух закону...» – 1748). Отже, ідеї Монтеск'є аж ніяк не могли обумовити погляди Пилипа Орлика на організацію законодавчої, виконавчої та судової гілок державної влади. Можна припустити, що, навпаки, у Монтеск'є була можливість ознайомитись з працями і документами Пилипа Орлика, написаними латиною.

Великому ж Вольтеру у 1710 р. було всього шістнадцять. Інші відомі французькі філософи і просвітителі, а також «батьки» американської конституції ще на той час не народилися. Об'єктивно виходить, що сама поява ідеї поділу влади могла бути пов'язана саме з іменем Пилипа Орлика; щодо її політико-нормативної реалізації, то першість тут беззаперечно належить українському гетьману.

Коли ж мова йде про реалізацію в нормах конституції ідей, які базуються на теорії природного права та його інституту прав людини в «природному стані» (свобода, рівність, власність), про що докладно йдеться у найвідоміших творах англійського філософа і правознавця Дж. Локка «Два трактати про державне правління» і «Дослід про людський розум» (обидві – 1690 р.), то можна припустити, що такі ідеї могли бути запозичені Пилипом Орликом і відповідним чином творчо удосконалені у період підготовки його творів і вказаного конституційного проекту. В цьому сенсі на Пилипа Орлика могли також справити враження погляди голландців Г. Гроція і Б. Спінози, німців С. Пуфендорфа, Х. Томазія, Т. Лау.

Щодо причин створення Конституції П. Орлика, її змісту та практичного застосування існують неоднозначні *погляди та оцінки дослідників*. М. С. Грушевський наголошував, що «При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не вдалося ніколи, але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед».

Н. Полонська-Василенко так характеризувала пам'ятку: «Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України, та Запоріжжя, як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом ... До цього можна додати, що поява її негайно після Полтавської катастрофи може в значній мірі пояснити, чому саме плани великого гетьмана зазнали поразки: вона свідчить, що він не мав під собою твердого ґрунту, не мав середовища, на яке міг спиратися, не мав і тієї сили, яка могла б примусити всі середовища схилитися перед нею... Гетьманування Пилипа Орлика пройшло поза Україною, але в боротьбі за її незалежність».

Канадський історик О. Субтельний зазначає: «Намагаючись завоювати собі підтримку, Орлик складає проект так званої Бендерської конституції. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й

церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу на Україні. За підтримки Карла XII Орлик вступає в союз із кримськими татарами та Оттоманською Портою й на початку 1711 р. розпочинає спільний похід запорожців і татар проти росіян на Україні. Після кількох вражаючих успіхів цей похід провалився. Протягом наступних років Орлик із невеликою групою прибічників їздить від однієї європейської столиці до іншої в пошуках підтримки своєї справи. Врешті-решт гетьмана на вигнанні інтернували в Оттоманській імперії. Проте він не припиняв бомбардувати французьких, польських, шведських і турецьких політичних діячів маніфестами про недолю України та разом із сином Григорієм планувати кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від «московського ярма».

Українські вчені А. Г. Слюсаренко та М. В. Томенко, навпаки, без жодних вагань заявляють, що ««Пакти й Конституції» ... і є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні, а Конституція Пилипа Орлика діяла на Правобережній Україні до 1714 р.».

Однак більшість сучасних українських дослідників наголошує на неправомірності трактування документа як «першої конституції Української держави». Н.М. Яковенко вказує, що насправді укладачі акту 1710 р. мислили його як традиційні для Речі Посполитої *роста conventa* («договірні пункти»), на дотриманні яких обраний володар (там – король, тут – гетьман) присягав перед «вільним народом» (там – шляхтою, тут – козацтвом). Ідеал договірного правління являв собою стрижень політичної культури Речі Посполитої. Саме на цей взірець орієнтувалися П. Орлик та його старшина, надавши своїй угоді навіть ідентичну з річпосполитівськими практиками назву – *роста et constitutiones*. Для Війська Запорізького прийняття власних «договірних пунктів» засвідчувало політичну зрілість козацької старшини.

Вивчаючи *зміст Конституції*, слід ознайомитися з її *структурою*. Документ складається з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. Конституція є договором між гетьманом та Військом Запорізьким (народ України), що було характерно для західної традиції.

У *преамбулі* Конституції була схематично викладена історія українського народу та Війська Запорізького. Тут стверджувалось, “народ козацький” був засновником Київської держави. Однак, згодом, у боротьбі з Польським Королівством, Україна втратила свою незалежність, яку відновлено було лише за гетьмана Б. Хмельницького. Далі йшлося про те, що Московське царство, порушивши взяті на себе зобов’язання щодо України, намагалось ліквідувати права і привілеї Війська Запорізького, перетворити козаків на регулярне військо і відібрати у них владу та “накласти рабське ярмо на вільний народ, який нікому не дозволяв себе завоювати силою зброї”. За цих умов Військо Запорізьке змушене було відстоювати права українського народу збройним шляхом.

У преамбулі вказувалося на визначну роль гетьмана І. Мазепи у захисті інтересів України і Війська Запорізького. Перед новообраним гетьманом П. Орликом ставилося завдання вибороти незалежність України за підтримки Швеції. Шведський король Карл XII як «покровитель і протектор» України, затвердивши умови й акти обрання гетьмана, став гарантом незалежної України та недоторканності її кордонів.

В *основному тексті Конституції* проголошено принципи побудови Української держави, визначено державний статус Гетьманщини, її внутрішній лад та відносини з іншими державами, національно-державний суверенітет України.

У статтях зазначалося:

- Україна з обох частин Дніпра має бути звільнена від чужоземного панування;
- Україна має бути повністю незалежною від Московщини та Польщі;
- українські кордони вічні і недоторканні;
- Україна перебуває під протекторатом Швеції;
- Україна підтримуватиме союзницькі відносини з Кримським ханством.

У *першій статті* розглядалося питання про віру. Православ’я було проголошено державною релігією. Документ передбачав

незалежність української церкви при формальному її підпорядкуванні константинопольському патріархові. Стаття вимагала від гетьмана, щоб він, звільнивши від шведів Україну, викорінив у ній всяке іновірство, крім “віри святої православною східного сповідання”, тобто заборонялися католицька, греко-католицька, протестантська, іслам, іудаїзм. З сучасної точки зору тут немає релігійної толерантності і віротерпимості. Але тоді були інші часи, коли православна віра і українська церква перебували у важкому становищі і потребували державного захисту і підтримки.

Друга стаття затверджувала незмінність кордонів Української держави, які встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору, підписаного в 1649 р. і між Б. Хмельницьким та урядом Речі Посполитої. Таким чином, Гетьманщина складалася з трьох воєводств (Київського, Брацлавського та Чернігівського), а її кордон мав проходити по річці Случ, тобто Західна Україна залишалася в складі Польщі. Стаття друга також визнавала протекторат Швеції над Україною та зобов’язувала гетьмана просити шведського короля, щоб він після закінчення війни з Росією добився від останньої повернення полонених українців і компенсації збитків.

Стаття третя передбачала укладання військового та політичного союзу з Кримським ханством, з яким у момент складання Конституції були пов’язані дуже важливі для України сподівання. Гетьман повинен дбати про відновлення давнього братерства з Кримським ханством для збройного об’єднання і скріплення вічної дружби, щоб сусідні землі не зважувалися нападати на Україну, а самі побоювалися нападу.

Четверта і п’ята статті затверджували автономні права запорожців. Перш за все, Дніпро і землі Війська Запорізького мали бути звільнені від московських укріплень, фортець і повернуті війську. Після визволення України гетьман зобов’язувався повернути Війську Запорізькому міста Терехомирів, Переволочну, Кемберду, прилеглі землі, Козацьку фортецю. Не дозволялося «нікому з влади духовної й світської займатися там промислами, полюванням і рибальством».

У **шостій статті** докладно розписуються права гетьмана, генеральної старшини і нижчої козацької адміністрації. Тут говориться про те, що вища влада в Україні має належати виключно

гетьманові й козацькій Генеральній Раді у складі генеральної старшини. Генеральна рада має право давати поради гетьману, а також його наступникам «про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи». Далі в документі застерігається, що без попереднього рішення і згоди ради «на власний розсуд гетьмана нічого не повинно ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Усі члени за наказом гетьмана мусять збиратися тричі на рік – на Різдво, Великдень і Покрову в резиденції гетьмана для слухання і обговорення справ. Нікому не дозволялося ухилятися від активної участі в раді, від призначеного часу. Поточні питання державного управління гетьман міг вирішувати особисто, періодично радячись із генеральною старшиною.

Старшини у своїх полках зобов'язані стежити за громадським порядком і рішуче виступати проти спроб скривдити чи утискувати простий люд. Старшина зобов'язується дотримуватися відповідного права і виявляти шанобливість до особи гетьмана і вірно йому служити. Гетьману ж належить повертати старшин і мати їх за бойових соратників.

Таким чином, було закладено певну форму парламентаризму, – хоча і з епізодичними сесійними зборами, на відміну від традиційних для Гетьманщини чорних (загальних військових) та дорадчих старшинських рад. Таке утворення мало на меті контроль за діяльністю виконавчої влади. Вперше було передбачено введення до законодавчого органу виборних представників від полків (адміністративно-територіальних одиниць) та Запорозької Січі. Проте норми їхнього представництва у конституції не було встановлено. Через процедуру виборності генеральної та іншої старшини конституція частково успадкувала та унормувала звичаєву практику загального козацького (народного) безпосереднього парламентаризму Запорозької Січі, запровадивши парламентаризм представницький і забезпечивши при цьому незалежне становище обранців від волі гетьмана.

У *сьомій і восьмій статтях* йдеться про відповідальність старшин і рядових козаків при вчиненні правопорушень. Усі важливі судові справи, серед них і про образу гідності гетьмана, повинні передаватися на розгляд до Генерального військового суду. Суд повинен винести рішення не «поблажливе» чи лицемірне, а таке, якого вимагає закон.

У конституції вперше в історії фактично передбачено відокремлення повноважень судової влади від інших інститутів державної влади, її незалежність у висновках під час ухвалення рішень, а також обов'язкову для всіх юрисдикцію цих рішень. Гетьман не уповноважений самостійно карати злочинців, - це право генерального військового суду. Не виключено, що така ідея могла бути спільним поглядом гетьманів І. Мазепи і П. Орлика, що поступово формувався завдяки певним ситуаціям. Скажімо, ще 1692 р. гетьман І. Мазепа в листі до московських царів Івана і Петра акцентував увагу на обмеженні функцій царського уряду в питаннях діяльності влади в Україні, зокрема, щодо юрисдикції над гетьманом лише Генерального суду Війська Запорозького, а не царських судів.

Таким чином, за Конституцією в Україні утворилися три гілки влади: законодавча – Генеральна Рада, виконавча – гетьман і Генеральна старшина і судова – Генеральний суд. У період між сесійними зборами Генеральної Ради її повноваження виконував гетьман разом із Радою генеральної старшини. Ці інститути уособлювали найвищу виконавчу владу. Проте абсолютистські можливості гетьмана і його владні повноваження було суттєво звужено. Гетьмана було позбавлено права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику, створювати адміністрацію, яка була б підпорядкована особисто йому, карати винних. На період виконання служби гетьманові для його поважного стану надавалися рангові маєтності з чітко визначеними прибутками.

Згідно з *дев'ятою статтею*, гетьман був повністю відсторонений від розпорядження військовим скарбом. Зазначалося, що Скарбницю повинен очолювати Генеральний скарбник, який би розпоряджався прибутками, узгоджуючи свої дії з гетьманом. У кожному полку мають бути обрані по два присяжних скарбники. Полкові скарбники мусили «знати і прибутки від приватних осіб, і публічні податки, слідкувати за видатками, щорічно складаючи звіти». Полкові скарбники підпорядковувались Генеральному скарбникові. Полковники були відсторонені від розпорядження полковим скарбом. Далі говориться, що майно та скарби державні повинні бути відокремлені від власного майна гетьмана. На утримання гетьмана виділялися маєтки в Шептаківському повіті й

частина земель Війська Запорізького.

За *десятою та одинадцятою статтями* гетьман повинен:

- здійснювати загальний нагляд за діяльністю адміністративних органів;
- затверджувати вибір найвищих урядовців і полковників;
- не допускати зловживань козацької старшини, боронити від кривд козаків і посполитих;
- звільняти від податків і повинностей козацьких вдів, сиріт і деякі інші категорії населення.

У *дванадцятій статті* говорилося про необхідність ревізії земельної власності й укладання справи з повинностями, які несли посполиті: “нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної ради у присутності гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно: кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння, і які саме належить виконувати повинності підданам”. Згідно з цим параграфом захоплені старшиною земельні володіння міст мали бути повернені їм. Це збільшило б прибутки міст та полегшило б становище міського люду.

В окремій *тринадцятій статті* вимагається, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими всі свої справедливо отримані закони та привілеї. Йдеться про Магдебурзьке право.

Тобто положення щодо місцевого самоврядування набувало конституційного рівня. Норми міжнародного (магдебурзького) права імплементувалися в конституційний акт країни. Варто нагадати, що міста тодішньої України, на відміну від Московії, вже кілька століть жили за магдебурзьким правом. Утиски цього права поступово почалися з часу приєднання України до Московської держави і набирали стрімких обертів з посиленням абсолютистської монархії царя Петра I. Тому конституційне забезпечення прав місцевого самоврядування для міст України можна розглядати як реакцію на монархічну політику.

У *чотирнадцятій статті* забезпечувалися права українських міщан, купців, селян. Враховуючи нарікання посполитого люду на зловживання гетьманських урядовців під час переїздів і їх вимагання від містечок і сіл надавати їм подарунки, харчі, підводи, супровід тощо, гетьман має встановити такий порядок, щоб у кожному місті був присяжний скарбник, який би відповідав за всі громадські прибутки й видатки і контролював розрахункові книги. Гетьман має подбати про стягнення публічної підводної повинності на користь офіційних осіб, але встановлювати її такою, щоб вона не була обтяжливою для народу, враховуючи досвід зарубіжних країн.

За прикладом зарубіжних країн буде заведена пошта – державні гінці за казенний кошт у полках.

У *п'ятнадцятій статті* скасовувалися податки на річну платню найманому війську, так як посполитий люд ніс великі збитки на утримання різних військових формувань.

В останній, *шістнадцятій статті* йдеться про організацію торгівлі та унормування податкової системи. Тут містяться законодавчі заходи щодо врегулювання торговельних, зокрема, ярмаркових справ. Мова йшла про те, щоб повинність брати з тих, з кого належить, а не з убогих людей. Встановлюється єдине правило: митники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за введення і виведення в обсязі, вказаному в універсалах, не стягуючи нічого зайвого. Ринкові комісари повинні збирати податок лише від тих, хто тому підлягає, тобто з торгових людей. Про це має дбати гетьман, до обов'язків якого, як зазначається в Конституції, – належить «великодушно направляти і поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей».

Слід звернути увагу на те, що в Конституції Пилипа Орлика вже визначалися *соціальні підходи* до життєвих проблем певних прошарків українського населення, зокрема, заборона надмірної експлуатації селян та іншого трудового люду. Виписані вони, до речі, у незвичайний спосіб, якщо зважати на сучасну методику написання (підготовки) нормативно-правових документів, що стосуються людських прав. У положеннях конституції немає декларування прав людини, а на відповідних урядовців покладено

певні зобов'язання щодо реалізації прав відповідних груп населення. Підскарбію було приписано сумлінно опікуватися скарбницею, пильнувати млини і доходи та обертати їх на громадські потреби, а не на власний зиск. Сам же гетьман не повинен був мати жодного права зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці, обертаючи їх на власну користь. На гетьмана покладалося зобов'язання недремно пильнувати і докладати особливих старань, щоб простим козакам і посполитим не чинилося надмірних утисків, спустошливих поборів і здирств; військовим і посполитим урядовцям заборонялося залучати до панщини та інших приватних робіт козаків і посполитих людей, якщо вони не є їхніми слугами. Не дозволялося також залучати без оплати ремісників до виконання панам урядовцям домашніх робіт, а козаків увільняти від служби заради приватних панських доручень.

Певні привілеї було надано тим соціальним прошаркам, які того потребували, — переважно з «простого люду». Від будь-яких повинностей і громадських робіт звільнялися родини, зі складу яких до воєнних походів відправлено козаків, або в цих родинях є осиротілі діти внаслідок загибелі козака у поході. Зазначено багато положень щодо звільнення трудового люду від податків, виконання повинностей за користування угіддями чи маєтностями Війська (державне майно) та інших різних повинностей (пошта, супровід, заступництво), оренди або обмеження обсягу податків і повинностей.

Слід зазначити, що положення статей 9, 10, 12, 14-16 документа можна також розглядати як антикорупційні, спрямовані на встановлення справедливого і відповідального врядування в країні.

Отже, Конституція П. Орлика – вікопомний документ, який свідчить про досить ранні демократичні засади суспільного устрою в Україні часів Гетьманщини. Укладання і прийняття цього документа на початку XVIII ст. засвідчили високий рівень політичної культури українців, адже окремі його положення на багато десятиліть випередили правову думку європейських народів.

Конституція була величезним нормативним кроком до втілення в цивілізаційний обіг теорії поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову через юридичний акт, ухвалений установчими зборами представників українського козацтва.

Наскрізною в конституції є ідея державної незалежності малоросійського народу — з демократичною формою правління та убезпеченням від зазіхань з боку Московської держави на власне руські землі. Легітимацію ідеї незалежної України Пилип Орлик заклав ще у творі «*Hypomenes sarmascki...*» (1698 рік) і згодом разом із гетьманом Іваном Мазепою намагався скористатися можливістю реалізувати її на практиці.

Прикрим фактом історії є те, що Конституції П. Орлика не пощастило: всі добре знають Конституції США 1787 року та Франції 1791 року і навіть пам'ятають Конституцію Польщі 1791 року, оскільки ці документи були ухвалені представницькою владою існуючих держав і підтримувались авторитетом державної влади. Навіть поділи Польщі в 1793 і 1795 роках, які поховали на 120 років державність польського народу, не зняли в житті Європи «польське питання», як і згадку про польську — першу в Європі — Конституцію 1791 року. Конституцію ж П. Орлика було ухвалено представниками лише частини українського козацтва, урядом в еміграції, з яким ніхто із «сильних світу цього» не мав намірів серйозно контактувати. Європа в той час була налякана експансією потужної Швеції більше, ніж посиленням петровської Московії, яка тоді відігравала для Європи позитивну роль, оскільки створювала загрозу Османській імперії. Окрім того, в Європі набирали оберти монархо-імперські тенденції. Усталені монархічні двори розшматовували і поглинали малі та слабкі країни (Угорщину, Лівонію, Італію, Польщу), тому вони зовсім не були зацікавлені у появі нових держав, до того ж — із республікансько-демократичною формою устрою і правління.

Конституція Пилипа Орлика як пам'ятка політико-філософської та правової думки й досі вельми цікава та важлива з точки зору конституційних прагнень сучасної України. Хоча вона не була повністю впроваджена в суспільне життя у зв'язку з несприятливими політичними особливостями того часу, все ж Конституційний договір П. Орлика став унікальним історичним документом, що творив на козацьких засадах основи демократичного устрою Гетьманщини.

3 БОРОТЬБА ГЕТЬМАНА П. ОРЛИКА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ У 1710-1742 рр.

П. Орлик активно намагався реалізувати свою програму, викладену в Конституції, та відновити українську державність. Восени 1710 р. стараннями польської та шведської дипломатії нарешті вдалося залучити Туреччину до війни проти Росії. Щоби підготувати турецький наступ, вирішено було, що П. Орлик із поляками та буджацькими татарами здійнять експедицію на Правобережжя, кримський хан піде на Вороніж, а його син Іслам-Гірей (кубанський "султан") нападе на Азов. Кримський хан вийшов у похід першим ще в січні 1711 р., але не дійшов навіть до Харкова і повернув, обмежившись лише руйнуванням поселень і збиранням ясиру. Подібно ж і його син не пішов, як було задумано, на Азов, а взявся за полювання на живий товар. Наступ на Правобережжя почався останнього дня січня 1711 р. об'єднанням військ П. Орлика, київського воєводи Й. Потоцького та буджацького султана Мехмед-Гірея. Поляки Потоцького були шоковані тим, що польська коронна армія їх не підтримала і навіть діяла проти них. Щодо українців, то ситуація видавалася кращою – населення вітало П. Орлика, а татари спершу поводитися стримано. Але в коаліції виникла суперечка щодо плану дій, перемиг український план, і це посварило козаків із поляками. Союзна армія прямувала у напрямку до Білої Церкви і по дорозі розбила під Лисянкою військо С. Бутовича, генерального осавула при І. Скоропадському. Але, не маючи достатньо артилерії, взяти замок у Білій Церкві не вдалося, а тим часом татари вийшли з-під контролю й почали грабувати населення та брати ясир. Правобережне козацтво, що було у війську П. Орлика, кинулося рятувати свої хати від татар, і це зменшило гетьманську армію. П. Орлик почав повертатися до Дністра, і вже у квітні він був у Бендерах. Невдача спіткала і Карла XII – шведське військо, яке діяло з території Померанії, не домоглося бодай якогось серйозного успіху й обмежилося сутичками з дрібними московськими загонами.

Провал експедиції на Україну спричинив не подальший наступ турків, а навпаки, похід московських військ, які вже наближались до

молдавських кордонів. Однак росіяни потрапили в оточення турецьких та союзних їм військ. Петро I вдався до підкупу, і великий візир дозволив московському війську повернутися. При цьому 12 (22) липня 1711 р. поблизу Ясс між московськими представниками П. Шафіровим та М. Шереметьєвим і великим візиром Баталджі-пашею було укладено Прутський договір. За ним Росія віддавала туркам Азов, мала знищити Таганрог, Кам'яний Затон та укріплення на Самарі, зобов'язалася не втручатися у польські справи, зректися Правобережжя й Запоріжжя, а шведам лише гарантувалося безпечне повернення Карла XII на батьківщину.

Під час переговорів та укладення миру, П. Орлик був відсутній – його затримав Карл XII. Гетьмана було запрошено до Стамбулу з вигідними пропозиціями, але шведський король фактично змусив його повернутися з півдороги. Тоді П. Орлик відправив лише делегацію до Стамбулу з інструкцією, за якою необхідно було домагатися повної незалежності України (по обидва боки Дніпра), правда під захистом Швеції та Туреччини.

Але справа видалася нелегкою – 5 березня 1712 р. султан видав привілей для П. Орлика, який передав під його управління лише Правобережну Україну. Також султан зобов'язувався не втручатися у внутрішні справи України. Через місяць був підписаний російсько-турецький договір, за яким Лівобережжя з Києвом передавалося Росії. Але навіть передання П. Орликові Правобережжя не вирішувало справи, бо залишалося ще порозумітися з Польщею. Турки вимагали від гетьмана нового походу на Правобережжя, але він відмовився починати похід, поки Туреччина не домовиться з Польщею про передання цих земель гетьману. П. Орлик у розпачі намагався переорієнтуватися знову на Карла XII і віддалитися від турків, але це йому не дало нічого, крім примусового вислання козацького загону на допомогу шведам у Сілезію, де козаки вкотре опинилися у скрутному становищі.

Розчарувавшись і у шведах, і в турках, П. Орлик намагався порозумітися з Августом. Тому, коли новий великий візир Туреччини Соліман у рамках нової російсько-турецької війни наказав знову П. Орликові організувати похід на Правобережжя, то гетьман, про людське око, вислав частину війська, але попередив про це поляків, і козаки мусили повернутися.

Далі міжнародні події почали розгортатися дуже бурхливо – Карл XII пішов на примирення з Росією, за що турки його арештували. Тим часом хан посварився з гетьманом, який перед татарськими послами відмовився від турецької протекції, і хан навіть вирішив арештувати і стратити П. Орлика (цього не відбулося через заступництво ханового сина). Щоб урятувати ситуацію, гетьман був змушений, за наказом хана, знову надіслати 1713 р. козацьке військо на Правобережжя. Водночас П. Орлик намагався далі порозумітися з Польщею, але завершилося все тим, що у квітні 1714 р. було укладено польсько-турецький договір, за яким Туреччина визнала Правобережжя за Річчю Посполитою. Великий візир наказав кримському хану змусити гетьмана припинити суперечки з Польщею за статус Правобережної України. Це означало фактичний кінець Орликових військових змагань за незалежність України на її території та продовження діяльності в еміграції.

З гетьманом вирушили кілька найближчих соратників, решта скористалися з царської амністії та повернулися на Лівобережжя. Маршрут українських емігрантів пролягав через Угорщину і Австрію до Німеччини і далі через острів Рюген до Швеції. Але емігранти натрапили на труднощі, передусім матеріального характеру. Не вдалося повернути собі гроші, які Карл XII позичив із державних коштів України у Будищах. Фінансові проблеми змушували П. Орлика навіть віддавати під заставу державні клейноди. У таких умовах було важко займатися державними справами. Прикрим для гетьмана стало те, що Карл XII пішов на сепаратні переговори з Росією (Аландський конгрес).

Певні перспективи з'явилися лише тоді, коли після смерті Карла XII (1718 р.) Англія, Австрія та Польща постановили зупинити просування російських впливів у Європі. Північна війна була відновлена. П. Орлик вирішив скористатися нагодою, однак зрозумів, що свою дипломатичну діяльність варто підкріпити військовою силою, а саме особисто стати на чолі запорожців, які в той час перебували під юрисдикцією татар.

П. Орлик розробив проект створення східної коаліції для боротьби проти Росії, до якої мали б увійти Польща, Швеція, Туреччина, Крим, буджацькі татари, запорожці, донці, а також

астраханські та казанські татари. При цьому було вирішено погодитися на унію України з Польщею. Для порозуміння з польськими магнатами було відправлено посольство Г. Герцика, а зв'язками зі січовиками, кримським ханом та хотинським сераскером завідував Ф. Нахимовський. До кошового та запорожців окремим дипломом звертався новий шведський король Фрідріх I, який обіцяв їм свою протекцію.

Гетьман вирушив зі Швеції у жовтні 1720 р. і прибув до Ганновера, сподіваючись зустрітися з англійським королем Георгом I. Але П. Орлику довелося зустрітися лише з довіреним міністром короля графом Бернсдорфом. Далі гетьман зустрівся в Брауншвейгу з графом Веллінгом (шведським представником на Брауншвейгському конгресі). Упродовж подорожей по Німеччині на гетьмана та його родину чигала небезпека – за ним постійно полювали російські агенти, які, на щастя, розминулися з ним.

Тим часом, міжнародна ситуація була не на користь Орликових планів — англійський король Георг I був змушений зректися своїх антимосковських планів через опір опозиційних міністрів, а це вплинуло також і на позицію Польщі та Австрії. Тепер ці країни намагалися уникнути протистояння з Росією.

У травні 1721 р. Швеція розпочала з Росією переговори про мир, який і був укладений у серпні в Ніштадті. Проект договору взагалі не згадував про гетьмана.

П. Орлик з Сілезії подався до Кракова. Але після російсько-шведського миру перебувати в Польщі стало небезпечно. Усі попередні плани Орлика зазнали краху, і гетьман вирішив шукати притулку в Туреччині. У лютому 1722 р. П. Орлик покинув Краків, а в березні прибув до Хотина. Однак Туреччина прийняла гетьмана холодно. Його зобов'язали оселитися в Македонії, а згодом – у Салоніках. Фактично, гетьман був потрібний лише для того, щоб шантажувати ним сусідні держави, передусім Росію.

Нові сподівання з'явилися у П. Орлика у зв'язку зі смертю Петра I та формуванням у Європі двох ворожих таборів – Віденської (Австрія, Іспанія, Росія) та Ганноверської (Англія, Франція, Голландія, Данія) коаліцій. П. Орлик сподівався на нову війну, але відкриття конгресу європейських держав у Суасоні (1728 р.) залагодило конфліктну ситуацію. На конгресі «українське питання» безпосередньо не піднімалося, але обговорювалося поза засіданнями.

Після цього дипломатична діяльність П. Орлика стала більш хаотичною і малореалістичною (наприклад, проект окатоличення України задля здобуття прихильності Ватикану). Особливі сподівання гетьман покладав на гольштинського герцога Карла Фрідріха, котрий мав неабиякий вплив на царицю Катерину І. Гетьман не втрачав надії порозумітися з Росією. Але врешті, після 1729 р. П. Орлик знову переходить на виразно антимосковську позицію та намагається порозумітися з Францією і з партією С. Лещинського. На політичну арену виходить також його син — Григорій Орлик. У 1732 р. він побував у Криму, де був прийнятий ханом Капланом II Гіреєм. Крим виявляв готовність до війни на підтримку С. Лещинського, котрого обрали у Варшаві королем, але якого не визнала Росія та розпочала збройну інтервенцію у Польщу. Проте Туреччина постійно зволікала з війною проти Росії. Нарешті, запорожці, які вже віддавна виявляли невдоволення турецько-татарською протекцією 1734 р., перейшли під владу царя, що справило гнітюче враження на П. Орлика та його спільників.

Туреччина своєю пасивністю накликала на себе агресію з боку Росії, яка розпочала наступ на кримському напрямку. Турецький уряд врешті вирішив розпочати активну боротьбу та залучив до спілки семигородців. У 1738 р. П. Орликові довелося з волі великого візира виступати в ролі радника та помічника сина семигородського князя Ференца II Ракоці, але таку місію гетьман уважав для себе принизливою й висловив цю думку самому візирові. За згодою турецького уряду Орлик оселився у Яссах, де став фактично радником турків із російських, польських і шведських справ. Але і Ясси довелося покинути через наступ російського війська, і Орлик опинився в Бухаресті. Батько й син Орлики намагалися переорієнтувати увагу Туреччини з Австрії на війну з Росією. Але згодом дійшло до підписання Белградського мирного договору, що був досить вигідним для турків, і це поховало надії гетьмана на організацію масштабної боротьби проти Росії.

Після цього П. Орлик спробував ще використати якимось для української справи війну Швеції проти Туреччини (1741—1743 рр.), але ця діяльність знову ж таки не увінчалася успіхом. Урешті старий і втомлений безвихіддю, фінансовою скрутою та самотністю гетьман

помер у Яссах у травні 1742 р. «Разом з ним, – на думку українського історика Д. Дорошенка, – надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави». Після нього ще певний час дипломатичною боротьбою займалися його син Григорій та онук Пилип Штенфліхт.

Дипломатія П. Орлика інколи може видаватися хаотичною, однак насправді вона була значно послідовнішою, ніж політика тогочасних східноєвропейських держав. Просто тогочасна міжнародна ситуація була не на користь української справи: сусідні великі держави – Туреччина, Швеція, Польща – діяли недалекоглядно й не враховували важливості українського чинника на більш віддалену перспективу.

В історії українського народу однією із славетних і сумних сторінок стала спроба гетьмана Пилипа Орлика дати своєму народу не світле майбутнє, а світле сьогодення, і зробити це не на крові, а цивілізованим шляхом демократії та закону, загальної злагоди та добробуту.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1 Які історичні обставини зумовили появу Конституції 1710 р.?
- 2 Кому належить авторство «Пактів й Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького»?
- 3 Охарактеризуйте ідейні основи Конституції П. Орлика.
- 4 Які мовні особливості має текст Конституції 1710 р.?
- 5 Які принципи побудови Української держави були визначені авторами Конституції?
- 6 Укажіть положення Конституції П. Орлика, що мали виразні демократичні тенденції.
- 7 У чому виявився принцип розподілу влад у Конституції 1710 р.?
- 8 Інтереси яких соціальних верств найбільше представлені в тексті «Пактів й Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького»?
- 9 Чому Конституція П. Орлика є одним з визначних досягнень нового часу?
- 10 Деякі вчені вважають «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» П. Орлика однією з перших європейських конституцій у сучасному розумінні цього документа. На підставі тексту «Пактів» наведіть аргументи «за» чи «проти» цієї думки.
- 11 Укажіть основні напрями діяльності гетьмана П. Орлика для визволення України з-під московської влади.
- 12 Чому намагання П. Орлика зберегти українську державність не увінчалися успіхом?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Апанович, О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі [Текст] // О.М. Апанович – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
- 2 Бодарецький, М.Д. Конституція Пилипа Орлика [Текст] / М.Д. Бодарецький, Т.С. Доброва. – Хмельницький, 2000. – 60 с.
- 3 Важкий шлях: перша половина XVIII ст. [Текст] / поряд. і авт. передм. В.М. Горобець; ред. кол. В.А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: Україна, 2002. – 384 с.
- 4 Гетьман, П. Орлик та його Конституція України [Текст] / Сас П.М. Історія України. XVI-XVIII століття. [Текст]: навч. посібник / П.М. Сас. – Львів, 2001. – С. 215 – 222.
- 5 Гетьман, П. Орлик. «Бендерська Конституція» 1710 р. [Текст] / Губарев В.К. Історія України: універсальний ілюстрований довідник / В.К. Губарев. – Донецьк, 2008. – С. 158-160.
- 6 Грушевський, М. С. Ілюстрована історія України [Текст] / М.С. Грушевський. – К.-Л., Золоті ворота, 1990. – 525 с.
- 7 Іванченко, Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності [Текст]: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / Р.П. Іванченко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: МАУП, 2006. – 624 с.
- 8 Історія України в особах; IX-XVIII ст. [Текст] / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган [та ін.]. – К.: Україна, 1993. – 396 с.
- 9 Корогод, Г.І. Перша конституція України. Пилип Орлик і його діяльність в еміграції [Текст]: навч. посібник / Г.І. Корогод – Суми: ВТД «Університетська книга», 2008. – 124 с.
- 10 Крупницький, Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля [Текст] / Б. Крупницький. – К.: Дніпро, 1991. – 79 с.
- 11 Пилип Орлик – гетьман і автор першої конституції України [Текст] / упоряд. Г.Ю. Калюжна; відповід. ред. Л. П. Ясинський. – Мн.: Видавничі центр БДУ, 2006. – 143 с.
- 12 Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. [Текст] / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 608 с.
- 13 Слюсаренко, А.Г. Історія української конституції [Текст] / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К.: Знання, 1993. – 192 с.

14 Субтельний, О. Україна: Історія [Текст] / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

15 Фігурний, Ю.С. Український гетьман Пилип Орлик: Монографія [Текст] / Ю.С. Фігурний – К.: НДІУ. – 2008. – 124 с.

16 Яковенко, Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст] / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.

